

RETSENSIOONARTIKKEL

UUEMAID UURIMUSI KÜLMA SÕJA JA NÕUKOGUDE LIIDU LÕPUST

Kaarel Piirimäe

Carole K. Fink, *Cold War: an international history* (Boulder: Westview, 2014)

Serhii Plokyh, *The last empire: the final days of the Soviet Union* (New York: Basic Books, 2014)

Mati Graf, *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991* (Tallinn: Argo, 2012)

Huvi külma sõja viimaste aastate ning selle lõpu vastu paistab üha tõusvat. Osaliselt on see seotud liberaalsema arhiivikorraldusega riikides seni juurdepääsupiiranguga kaitstud dokumentide jõudmisega uurijate kätte. Nii on ajaloolased saanud ligipääsu osale Prantsuse välisministeeriumi dokumentidest;¹ Suurbritannia välisministeerium on avaldanud dokumendikogu Briti perspektiivist Saksamaa ühinemisele 1989–90;² Ameerika Ühendriikides on ajaloolastele avatud Georg H. W. Bushi presidendiarhiivi ukсед, osa olulisi dokumente on isegi allalaaditavad ametist lahkunud presidendi kodulehelt. Siiski jäävad riigidepartemangu allikad külma sõja lõpuperioodist veel pikaks ajaks ajaloolastele kättesaamatuks. Soome ajaloolased saavad peagi rõõmustada 25-aastase salastustähtaja möödumise üle 1990. aastat puudutavatel dokumentidel. Rootsi *utrikesdepartementet* on suletum kui Soome välisministeerium, kuid rootslased on juba

¹ Una Bergmane, “Diplomacy and diasporas, self-perceptions and representations: Baltic attempts to promote independence, 1989–91”, *Representing the periphery: histories of public diplomacy and nation branding in the Nordic and Baltic countries*, ed. by Louis Clerc, Nikolas Glover and Paul Jordan (Brill, forthcoming).

² *Documents on British policy overseas, series III, part VII: German unification, 1989–90*, ed. by Patrick Salmon, Keith Hamilton & Stephen Twigge (London: Routledge & Foreign and Commonwealth Office, 2009).

avaldanud meidki otseselt puudutava dokumendipublikatsiooni Rootsi diplomaatide vaadetest Nõukogude Liidu kokkuvarisemisele ja Balti riikide iseseisvumisele.³

Seni salastatud riiklike dokumentide käibesse toomine annab ajaloolastele võimaluse – amet kohustab niikuinii – üle vaadata ning revideerida seni domineerinud narratiivid, mis suures osas pärinevad 1990. aastate algusest.⁴ Kuid võib-olla olulisemgi, kui uued arhiiviallikad, on nihkunud perspektiiv, mis sunnib ajaloolasi oma käsitluste fookust muutma. Uurijaid huvitavad nüüd enam need protsessid, mis 1989.–91. aastatel jätkusid või algasid, kui need, mis lõppesid. Külma sõja lõppu võrreldakse üha tihedamini teiste suurte ajalooliste murrangutega, nagu 1648. aasta Vestfaali rahu, 1713. aasta Utrechti rahu, 1815. aasta Viini kongress, 1919. aasta Versailles' rahukonverents või Teisele maailmasõjale järgnenud rahuüsteem. Nagu tollal, nii ka nüüd saadakse alles aastaid hiljem selgemini aru, milline on oma olemuselt külma sõja järgne maailmakord, millised on selle positiivsed küljed ja millised on probleemid, millele alguses tähelepanu ei osatud pöörata. Nii on näiteks John G. Ikenberry leidnud, et tegu oli sisult konservatiivse revolutsiooniga, mis kinnistas Ameerika Ühendriikide üliiriigi staatuse ning päädis Valgest Majast juhitud Lääne julgeolekusüsteemi globaalse ülemvõimuga.⁵

Paljud uurijad aga arutlevad selle üle, mida oleks Lääs Varssavi pakti režiimide ning Nõukogude Liidu kokkuvarisemise järel saanud teha teisisi, et paremini integreerida uut Venemaad Lääne juhitud rahvusvahelisse süsteemi, selle asemel, et ühepoolselt laiendada ida poole Euroopa Liidu ja NATO struktuure.⁶ Ka Eesti ja teiste Balti riikide jaoks pakub huvi, kas meie suhetes uue demokraatliku Venemaaga 1990. aastate alguses oli n-ö “kasutamata võimalusi”? Siin arvamused lahknevad. Tallinna Tehnikaülikoolis hiljuti kaitstud doktoritöös väidab Juhan Värk, et Eesti nn positiivse hõlvamise poliitika, mis lootis Venemaad lepitada Eesti läänemeelse

³ *Ett imperium imploderar. Rapportering och analyser från svenska diplomater om händelserna i Sovjetunionen och dess lydstatler med tonvikt på Baltikum åren 1989–1991* (Stockholm: Utrikesdepartementet, Regeringskansliet, 2011).

⁴ Juhana Aunesluoma, “Kylmän sodan päättyminen historiana”, *Historiallinen aikakauskirja*, 2 (2012), 140–145.

⁵ John G. Ikenberry, “The restructuring of the international system after the Cold War”, *The Cambridge history of the Cold War*, 3: *endings*, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 535–556.

⁶ Julie M. Newton, “Gorbachev, Mitterrand, and the emergence of the Post-Cold War order in Europe”, *Europe-Asia Studies*, 65:2 (2013), 290–320; Samuel Charap and Mikhail Troitskiy, “Russia, the West and the integration dilemma”, *Survival*, 55:6 (2013–2014), 49–62.

poliitikaga järeleandmiste teel, oli liialt idealistlik. Kuna see poliitika tugines valele eeldusele, milleks oli usk Venemaa demokraatiasse ning Moskva võimesse end reformida, oli see poliitika määratud läbi kukkuma.⁷ Samas on mitmed tollased diplomaadid, eriti vanemast põlvkonnast, heitnud tollasele Eesti vabariigi juhtkonnale ja välispoliitika kujundajatele ette Vene demokraatide ja liberaalide solvamist liiga radikaalse rahvuspoliitikaga. Ka kõige parem diplomaatia poleks suutnud siluda vigu, mida nende arvates tehti sisepoliitikas.⁸ Selle arvamusega paistavad vähemalt osaliselt nõustavat mitmed välismaa uurijad, nagu näiteks Timothy Agarin ja Richard C. M. Mole.⁹

Iseseisvunud Balti riikide suhted Venemaaga moodustavad osa, ja seejuures väikese osa, Venemaa ja Lääne laiemast suhete problemaatikast. Kuid nagu Carl Bildt 1994. aastal tabavalt märkis, olid Moskva suhted Balti riikidega justkui lakmuspaberiks, mis tõi nähtavale Venemaa “tõelised värvid”. Ennekõike töid need Rootsi peaministri arvates välja, kas Moskva austab rahvusvahelisi norme, eriti teiste rahvaste poliitilist ja majanduslikku suveräänsust.¹⁰ Eesti-Venemaa suhete algusaastate (need algasid ametlikult juba 1990. aastal) senisest põhjalikum uurimine, võttes laialdasemalt kasutusele arhiiviallikad, oleks seega üsnagi perspektiivikas Venemaa ja Lääne suhete kujunemise seisukohast.

Millal lõppes külm sõda?

Läänes on kombeks vaadelda külma sõja lõppu ja Nõukogude Liidu kokkuvarisemist eraldi protsessidena. Külma sõda oleks paljude arvates võinud lõppeda ka ilma Nõukogude Liidu lagunemiseta. Samas Eestis ja Balti riikides on valdavaks olnud seisukoht, et külm sõda ei saanud lõppeda enne Balti riikide iseseisvumist või isegi mitte enne viimase Nõukogude sõduri lahkumist Balti riikide pinnalt. Kuid nagu president Lennart Meri märkis,

⁷ Juhan Värk, *Venemaa positiivse hõlvamise poliitika ja teiste välispoliitiliste liinide mõjud Eesti Vene suhetele aastail 1991–2011*, doktoritöö (Tallinna Tehnikaülikool, 2011).

⁸ Vt eriti Enn Liimetsa ja Rein Müllersoni artikleid kogumikus *Teine tulemine, II: välisministeeriumi taasloomise lugu*, toim. Eeva Eek-Pajuste (Tallinn, 2008).

⁹ Timofey Agarin, *A cat's lick: democratisation and minority communities in the post-Soviet Baltic* (Amsterdam; New York: Rodopi, 2010); Richard C. M. Mole, *The Baltic States: from Soviet Union to the European Union: identity, discourse and power in the post-communist transition of Estonia, Latvia and Lithuania* (London; New York: Routledge, 2012).

¹⁰ Carl Bildt, “The Baltic litmus test: revealing Russia's true colors”, *Foreign Affairs* (September/October 1994).

ei andnud ka Nõukogude Liidu lagunemine garantiid, et külm sõda ei võiks tagasi pöörduda.¹¹ Nii või teisiti püüdis iseseisva Eesti välispoliitika 1990. aastatel haakida end Ida- ja Kesk-Euroopat puudutavate protsessidega, eriti Euroopa Liidu ja NATO laienemisega, suutes edukalt trotsida Eesti “saatust” omaaegse Nõukogude Liidu koostisosana.

Millal siis ikkagi külm sõda lõppes, selles osas ühest seisukohta ei ole, nagu kinnitab Carole K. Finki käesoleval aastal ilmunud teos “Cold War: an international history”. Carole K. Fink on väljapaistev rahvusvahelise ajaloo spetsialist, Ohio osariigi ülikooli emeriitprofessor, kes on oma raamatutega võitnud mitmeid mainekaid auhindu. Kahel korral, teostega “Defending the rights of others: the great powers, the Jews, and international minority protection, 1878–1938” (2004) ja “The Genoa conference: European diplomacy 1921–1922” (1984, new ed. 1993), pälvis ta Ameerika Ajaloo Assotsiatsiooni George Louis Beeri aastapreemia parima Euroopa rahvusvahelise ajaloo käsitluse eest. Fink on olnud äärmiselt produktiivne, andes välja kaksteist raamatut ning kirjutades poolsada artiklit ja esseed rahvusvahelise ajaloo teemadel. Kõige enam tähelepanu on võitnud tema tööd inimõiguste ajaloost ning prantsuse ajaloolase Marc Blochi elust ja loomingust.

Käesolev raamat võtab kokku prof Finki aastatepikkuse õpetamiskogemuse külma sõja teemadel. Kolmesajale leheküljele mahtuv ladusastiilis käsitlus sobib hästi kõrgkooliõpikuks. Kohmaka viiteaparatuuri asemel on peatükkide lõpus tähtsamate dokumendipublikatsioonide, mälestuste-päevikute, filmide, ilukirjandusteoste ning sekundaarkirjanduse loetelud, mis on mugavaks abimaterjaliks teemast huvitatud üliõpilasele või mõnele lektorile kursuse ülesehitamiseks.

Fink peab külma sõja lähtepunktiks bolševike riigipööret 1917. aasta novembris, kuigi Itaalia, Jaapani ja Saksamaa “väljakutse” varjutas esialgu selle sündmusega kaasnenud “võõrandumise” Venemaa ja Lääne vahel. Esimene maailmasõda lõppes rahuga, mis sundis rahvusvahelisesse isolatsiooni nii kaotajariigi Saksamaa kui ka Nõukogude Liidu. Lääne ja Ida vaheline ideoloogiline võitlus algas Finki sõnul juba 1919. aastal. Samal ajal, kui Pariisis rahukõnelusi peeti, asutati Moskvast Kommunistlik Internatsionaal, mis pühendus võitlusele kapitalismi ja imperialismiga, milleks kasutati propagandat, spionaaži ja mõjuagente. Oma rünnaku teraviku suunas Komintern Briti impeeriumi vastu.

¹¹ Lennart Meri, “Kümme aastat Külmast sõjast”, Vabariigi President Jyväskylä 8. novembril 1999.

Teine maailmasõda tõi kaasa Briti-Ameerika-Nõukogude Liidu koalitsiooni, kuid suures osas jäi see Finki sõnul “kaks pluss üks” organisatsiooniks, milles brittidel ja ameeriklastel oli omavahel võrreldamatult lähedased suhted, kui neil mõlemal nõukogulastega. Kuid liit elas siiski üle Teise maailmasõja ja veel kauemgi. Millal külm sõda algas, sellele Fink targu otsesest vastust ei anna, viidates ajaloolaste jätkuvalle arutelule selles küsimuses. Esimesed otsesed konfliktid leidsid teravneva retoorika saatel (Stalini kõne veebruaris ja Churchilli kõne märtsikuus Fultonis) aset 1946. aastal, esimesena Iraanis. Kuid Euroopa selgepiiriline jagunemine mõjusfääridesse toimus 1947. aastal seoses Stalini keeldumisega Marshalli plaani laienemisest Ida-Euroopale – millist otsust Lääne poliitikud vaikides tervitasid – ning idabloki ideoloogilist ühtsust rõhutava Kominformi rajamisega 1947. aasta septembris. Rindejooned kinnistusid 1948.–49. aasta Berliini kriisi, kahe Saksa riigi tekke ning NATO ja Vastastikuse Majandusabi Nõukogu (VMN) rajamisega.

Külma sõja lõppu käsitlevas peatükis esitab Fink traditsioonilise narratiivi ideoloogilise ja sõjalise vastasseisu vaibumisest 1980. aastate teisel poolel, keskendudes eeskätt poliitilistele aspektidele. See näib kinnitavat arvamust, et külma sõja lõppu käsitletakse ajalookirjanduses traditsiooniliselt rahvusvahelise ajaloo ning poliitilise otsustusprotsessi perspektiivist ning uued meetodid, nagu kultuuriline pööre või feminism, pole seda ajalooperioodi aktiivselt külastanud.¹²

Kõige huvitavamaks ning siiani ühese vastuseta küsimuseks peab Fink, millal siiski külm sõda lõppes. Kas see lõppes 1989. aastal, kui varises kokku Nõukogude Liidu mõjusfäär Euroopas (eriti tähtsaim vasallriik Saksa Demokraatlik Vabariik), mille kujunemine 1940. aastatel oli külma sõja alguse peapõhjuseks? 1989. aasta lõpetas justkui sümboolselt presidentide George H. W. Bushi ja Mihhail Gorbatsõvi tippkohtumine Maltal, mil küll ühtki lepingut ei sõlmitud, kuid millel Gorbatsõv kuulutas ühe maailmaajaloolise epohhi lõppemist. “Ma kinnitasin Ameerika Ühendriikide presidendile, et ei alusta kunagi kuuma sõda USA vastu,” teatas Nõukogude riigijuht ajakirjandusele.

Teise arvamuse kohaselt lõppes külm sõda juba 1988. aastal, kui Gorbatsõv pidas oma põhjapanevad välispoliitilised kõned, teatades veebruaris Nõukogude vägede lahkumisest Afganistanist; ning veelgi dramaatilisemalt detsembris ÜRO peassambleel, kui ta deklareeris külma sõja lõppu, tühistas sümboolselt Jalta lepped, tühistas Brežnevi doktriini Varssavi pakti

¹² Juhana Aunesluoma, “Kylman sodan päättymisvaiheen tutkimustilanne”, 18.8.2014 Turu Ülikoolis peetud avaldamata ettekanne.

riikide suhtes ning kuulutas 1917. aastast kestnud ideoloogilise vastasseisu lõppenuks. Selle kõnega andis Gorbatšov mõjuvalt märku, et Nõukogude välispoliitika ei lähtu enam marksismi-leninismi dogmadest, nagu klassivõitlus või sõja paratamatus kapitalismi tingimustes, ning “radikaalse internatsionalismi” tõstmisest peamiseks välispoliitiliseks paradigmaks. Nagu Fink märgib, arvab osa teadlasi, et külm sõda lõppes just sel hetkel, 1988. aasta lõpus, ilma et oleksid selgelt välja joonistunud külma sõja võitjad ja kaotajad.

1989. aastal oli Finki sõnul Euroopas vaevalt märgata radikaalset vaimu, kuna Lenin-Stalin, Mao Zedong ja Pol Pot olid diskrediteerinud rahvaülestõusu kui legitiimse poliitilise võitlusmeetodi. Samas võinuks Fink ka märkida, et rahumeelsed massidemonstratsioonid olid põhjalikult ära proovitud juba Poolas alates Solidaarsuse korraldatud massistreikidest 1980. aasta augustis, ning 1988. aastast alates ka Balti riikides. Need said iseloomulikeks ka teistes Varssavi pakti riikides, kus veel 1989. aasta alguses organiseeritud vastupanu ei olnud.¹³ Finki käsitus toob taas välja, kui vähe teatakse perestroika, glasnosti ning eriti Balti riikide sündmuste mõjust vabamisprotsessile Kesk- ja Ida-Euroopas.¹⁴ Nii või teisiti, 1989. aasta lõpuks oli kõigis Varssavi pakti maades režiim vahetunud ning peaaegu kõikjal toimus see veretult. Ainult Rumeenias püüdsid võimud vastupanu osutada, kusjuures veel pärast diktaator Nicolae Ceaușescu hukkamist Bukarestis puhkenud verevalamise põhjused on siiani lõplikult välja selgitamata.

Gorbatšovile tuli idabloki kiire hukk, eriti Berliini müüri ja monoliitsetena paistnud Ida-Saksa režiimi dramaatiline kokkuvarisemine, üllatusena. Ometi jäi ta truuks väljakuulutatud “Sinatra doktriinile”¹⁵, millega riskis kiirendada lagunemisprotsesse ka Nõukogude Liidus. Carole Fink viitab siin kohal Balti riikide suveräänsusdeklaratsioonidele, mis justkui järgnenud sündmustele Ida-Euroopas. See küll adekvaatne seos ei ole, sest Eesti kuulutas end suveräänseks juba 1988. aasta novembris, kui Ida- ja Kesk-Euroopas valitses veel peaaegu täielik vaikus. Küll aga vihastas Gorbatšovi antud nõusolek Saksamaa ühinemisele – mille eest Helmut Kohl lubas kopsakat majanduslikku abipaketti – lõplikult välja Nõukogude jõustruktuuride KGB ja armee liidrid. Alex Pravda väitel oli Ida-Euroopa mõjusfääri

¹³ Stephen Kotkin, *Uncivil society: 1989 and the implosion of the communist establishment* (Random House Publishing Group, 2009).

¹⁴ Erandiks on Mark Kramer, “The collapse of East European communism and the repercussions within the Soviet Union (Part 1–3)”, *Journal of Cold War Studies*, 5:4 (2003), 178–256; 6:4 (2004), 3–64; 7:1 (2005), 3–96.

¹⁵ Mõiste tuleb Nõukogude välisministri pressisekretäri Gennadi Gerasimovi televintervjuust USA telekanalile, milles ta meenutas Sinatra laulusõnu “I did it my way”.

kokkuvarisemine viimaseks piisaks KGB esimehe Vladimir Krutškovi jaoks ning sillutas seega teed 1991. aasta augustiputšile.¹⁶ Finki sõnul märkis Saksamaa ühinemine järjekordset Gorbatšovi geopoliitilist kaotust. Ühise Euroopa kodu asemele oli tõusmas laienev ja jõudu koguv NATO.

Kas ka Gorbatšov 1989. aastat kaotatud lahinguks pidas, jääb Finki käsitluses paraku vastusetu. Finkile võib vastu väita, et Gorbatšov ja tema lähimad nõunikud pidasid Varssavi pakti niikuinii majanduslikuks koormaks ning sealseid savijalgadel režiime ebastabiilsuse allikaks, mis ohustas ka Nõukogude Liitu. Pealegi pani Gorbatšov suuri lootusi Lääne-Euroopa, eriti Saksamaa poliitilisele ja majanduslikule toetusele, mis olid tema arvates hädavalikud koduste reformide teostamisel. Gorbatšov ilmselt ei vaa danud maailma läbi geopoliitilise paradigma, mis paistab olevat aluseks Carole Finki analüüsile.

Nõukogude Liidu hukk

Üheks peamiseks Nõukogude Liidu kokkuvarisemist puudutavaks vaidlusküsimuseks on, kas see toimus eeskätt sisemiste või väliste mõjutuste toel. Carole Fink leiab oma stiilile truuks jäädes diplomaatiliselt, et rahvusvahelistel ja sisemistel protsessidel oli Nõukogude Liidu lagunemisele ühesugune mõju. Oxfordi ülikooli teadlane Alex Pravda on aga veendunud, et Nõukogude impeeriumi saatuse otsustasid “ülekaalukalt” kodused faktorid.¹⁷

Just sisemistele protsessidele keskendub oma teoses “The last empire” Ameerikas töötav Ukraina ajaloolane Serhii Plokyh. Ta asetab oma põneva narratiivse ajaloo Ameerikas levinud “külma sõja triumfi” müüdi taustale. Viimase järgi tõendavat Nõukogude Liidu kokkuvarisemine Ameerika Ühendriikide välispoliitika ja külma sõja strateegia õigsust. Kõnedes Ameerika rahvale 25. detsembril 1991 ja 29. jaanuaril 1992 õnnitles President George H. W. Bush Ameerikat võidu puhul külmas sõjas. Plokyh nimetab Bushi retoorikat mitte ainult traagiliste tagajärgede veaks – pettekujutelm võidust külmas sõjas julgustas hilisemaid liidreid, eriti George W. Bush nooremat, agressiivsele väärtuste-põhisele välispoliitikale – vaid ka ebaausaks. Nimelt oli Bushi administratsioon kuni 1991. aasta novembrikuus

¹⁶ Alex Pravda, “The collapse of the Soviet Union”, *The Cambridge history of the Cold War*, 3: *endings*, ed. by Melvyn P. Leffler and Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 371.

¹⁷ *Ibid.*, 356.

toimunud Ukraina iseseisvus-referendumini töötanud pühendunult Nõukogude Liidu säilitamise nimel.

Kui Tallinna Ülikooli emeriitprofessor Mati Graf väidab, et juba augustis 1991 polnud “kaalukaid argumente, mis oleksid nõudnud NSVLi (kommunistliku Vene impeeriumi) terviklikkuse hoidmist”,¹⁸ siis Ploky toob välja terve rea argumente just Nõukogude Liidu säilitamise kasuks. Ennekoike vaevab Bushi mure nelja liiduvabariiki – Venemaale, Ukrainasse, Valgevenesse ja Kasahstani – paigutatud tuumarelvade pärast. Mis saab, kui nt Valgevenes tulevad võimule ekstremistid ning vajutavad tuumapõhisele? Seega oli oluline garanteerida ühtne kontroll tuumarelvade üle. Kuni polnud selge, mis saab üle Nõukogude Liidu paigutatud tuumarelvadest pärast impeeriumi killustumist, oli Nõukogude Liidu säilitamine eluliselt tähtis. Halvimaks stsenaariumiks oli Ameerika analüütikute jaoks “Jugoslaavia koos tuumapommidega”. Lisaks sellele soovis Ameerika diplomaatia kaubelda Gorbatšovilt edasisi ulatuslikke järeleandmisi desarmeerimise vallas nii tuumarelvade kui konventsionaalsete vägede vähendamiseks. Põhimõtteks oli tagada rauda, kuni see veel kuum, sest seni oli Gorbatšov olnud ülimalt järeleandlik.

Harvardi Ülikooli professori Serhii Ploky teos on stiililt ja taotluselt täiesti erinev Finki omast. Ploky keskendub kronoloogiliselt lühikesele etapile, mis ulatub 1991. aasta juulist 1991. aasta detsembrini. See võimaldab tal laskuda sündmustiku detailidesse: teatavas mõttes võib seda pidada poliitiliseks ja diplomaatiliseks “mikroajalooks”. Jutustuse keskpunktis on sündmuste keskel olnud ajaloolised tegelased: Gorbatšov, Bush, Jeltsin, Ukraina liider Kravtšuk jt, kelle iseloomustamisel ei ole värve kokku hoiatud. Väiksemad pisiasjad võivad mõnes teises episoodis omandada kriitilise tähtsuse. Jeltsini-Gorbatšovi vihavaen, mis sai alguse Gorbatšovi katsest 1987. aasta novembris Jeltsinit suurest poliitilisest mängust kõrvaldada ja millega kaasnes inetu stseen, milles Gorbatšovi ihukaitsjad tirisid enesetapukatsest paraneva Jeltsini haiglavoodist Moskva linna parteiomitee istungile, oli olulisi tegureid, mis viis Nõukogude Liidu kokkuvarisemiseni.

Kuid olulisemad kui Gorbatšovi-Jeltsini võimuvõitlus olid Venemaa ja Ukraina suhted 1991. aasta lõpukuudel. 1991. aasta detsembriks oli Venemaa suutnud peaaegu täielikult endale allutada impeeriumi keskasutused. Kuigi nominaalselt säilitas Gorbatšov võimu ministriumide ja sõjaväe üle, ei saanud ta isegi oma nõunikele palka maksta ilma Jeltsini nõusolekuta, sest raha tuli Venemaa kassast. Andrus Park on nimetanud endise

¹⁸ Mati Graf, *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991* (Tallinn: Argo, 2012), 377.

hiilgava impeeriumi kokkukuivamist tabavalt “vatikaniseerumiseks”.¹⁹ Kuid Gorbatsšov, kes pärast kommunistliku partei keelustamist oli kaotanud oma “preesterkonna”, kamandas vähemalt formaalselt ikka veel mitut miljonit Nõukogude sõdurit. Pealegi oli tegu “paavstiga”, kes kontrollis Nõukogude Liidu hirmuäratavat tuumaarsenali.

Impeeriumi võimalikust kokkuvarisemisest oli Jeltsin 1991. aasta augustis peaaegu sama kohkunud kui Gorbatsšov. Balti riikide iseseisvumisele kirjutas Jeltsin juba 24. augustil tingimusteta alla, kuid Ukraina otsus iseseisvusest (mis tuli hiljem referendumil kinnitada) samal päeval tuli talle üllatusena. Jeltsin ähvardas avada territoriaalsed küsimused Ukraina ja teiste liiduvabariikidega; üheks hoovaks oli Krimmi võimalik iseseisvumine (ähvardused on teoks saanud Vladimir Putini presidentuuri ajal). 28. augustil saatis Jeltsin Kiievisse Venemaa delegatsiooni, millega ühinesid üleliiduliste struktuuride esindajad, eesotsas asepresidendi Aleksandr Rutskoiga. Ukrainas põhjustas oodatav visiit maavärina: Ukraina parlament tegi kohe kaks avaldust, milles kutsus kõiki poliitilisi jõude ühinema iseseisvuse nimel ning kinnitas rahvusvähemustele õiguste kaitse uues Ukrainas. Parlamendi ümber kogunesid rahvamassid. Maabunud delegatsiooni hoiti pool päeva lennukis kinni. Viimaks lasti nad välja, kuid järgnenud pingelistel läbirääkimistel ei suudetud leida kompromissi kahe riigi jätkamise osas poliitilises ühenduses. Vene pool pidi tagasi võtma lendu lastud ähvardused.

Mis veenis endiselt kommunistliku partei võimu all olevat Ukrainat Nõukogude Liidust eralduma? Ploky arvates ei saanud määravaks mitte Lääne-Ukrainast lähtuv rahvuslik liikumine (kuigi sellelgi oli arvestatav mõju, muuhulgas enne sõda Poola aladel sündinud Leonid Kravtšukile), vaid Jeltsini “vastu-putš” augustikuus. Nagu teoses üksikasjalikult jutustatakse, ootas Krimmist pantvangist naasnud Gorbatsšovi Moskvas ees täiesti uus olukord. Jeltsin allutas Nõukogude Liidu ametkondi jõuliselt oma liitlastele, kelleks olid valdavalt venelased. Tahtmatult rikkus ta Hruštšovi aegadest kehtinud vaikivat kokkulepet, millega venelased jagasid impeeriumi “koormat” ukrainlaste ja valgevenelastega – seda tasakaalu oli ka Gorbatsšov nõus järgima. Nähes keskvõimu ülevõtmist Vene Föderatsiooni poolt, polnud Ukrainal vähimatki tahtmist jääda väiksemaks vennaks venelaste domineeritud ühenduses.

Millal lõppes Ploky arvates külm sõda? Ploky tsiteerib Ameerika välisministrit James Bakerit, kelle arvates lõppes külm sõda Pariisi

¹⁹ Andrus Park, *End of an empire? A conceptualization of the Soviet disintegration crisis 1985–1991* (Tartu: Tartu University Press, 2009), 44–45.

tippkohtumisel 1990. aasta novembris. Gorbatšov ei nõustunud seal mitte ainult allkirjastama Pariisi Hartat, mis rajas OSCE, vaid esimese Nõukogude liidrina oli ta nõus koos Ühendriikidega lahendama suurt rahvusvahelist kriisi, milleks oli Iraagi sissetung Kuveiti. Nagu märgitud, ametlikult teatas president Bush külma sõja lõppemisest alles 1991. aasta detsembris. Ploky sõnul pöörati sellega ajalugu pea peale: liitlane, kellega koos külm sõda oli lõpetatud, muudeti retooriliselt “võidetud vaenlaseks”. Tegelikult tunnistas isegi Bushi administratsioon, et külm sõda oli lõppenud aasta või isegi kaks varem; juba 1991. aasta juulikuist Washingtoni-Moskva tippkohtumist oli ametlikult peetud esimeseks külma sõja järgseks. Ning hoolimata Bushi valimiste-eelsetest pingutustest ei järgnenud Nõukogude Liidu kokkuvarisemisele võiduparaade ega pidustusi. Need, kes olid Washingtonis asjadega kursis, kahtlesid, kas Ühendriikidel oli üldse mingit rolli impeeriumi huku kiirendamises. Neist kõhklustest hoolimata säilis paraku müüt Ameerika triumfist, mis Ploky arvates viis messianistlikele, raskete tagajärgedega sammudele järgmises Iraagi-konfliktis 2003. aasta märtsis.

Usk Ameerika Ühendriikide erilisse missiooni kaevab hauda Lääne väärtustel põhinevale maailmakorraale, mis – nagu paraku võime tõdeda – julgustas Vladimir Putini juhitud Venemaad agressiivsetele sammudele 2008. aastal Gruusias ja 2014. aastal Ukrainas. Eriti just Ukraina puhul näeme, et Venemaa soojendab üles territoriaalseid küsimusi, millega Jeltsin 1991. aasta sügisel Ukrainat küll ähvardas, kuid siis kalevi alla otsustas panna.

Eesti-Vene suhted

Prof. Mati Grafi monograafia “Impeeriumi lõpp ja Eesti” on palju enam, kui pelgalt Eesti-Vene suhete alguse käsitus, millele keskendun siinses artiklis. Grafi uurimused Eesti iseseisvuse taastamisest 1980. aastatel ja 1990. aastate alguses moodustavad hea terviku tema töödega poliitilistest parteidest ja Eesti Vabariigi rajamisest 20. sajandi alguses.²⁰ Siiski oleks oodanud ehk pisut rohkem võrdlusi ja paralleele Vene ja Nõukogude impeeriumide kokkuvarisemise vahel. Kas bolševike toetus rahvaste enesemääramisele, mis praktikas tähendas küll vaid töölisklassi õigust enesemääramisele, kuid aitas kahtlemata siiski kaasa tsaaririigi lagunemisele, oli võrreldav Jeltsini toetusega Balti riikide ja teiste liiduvabariikide

²⁰ Mati Graf, *Poliitilised parteid Eestis 1917–1920* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982); Mati Graf, *Eesti rahvusriik: ideed ja lahendused: ärkamisajast Eesti Vabariigi sünnini* (Tallinn: Tallinna Raamatutrükikoda, 1993).

iseseisvuspüüdlustele?²¹ Paistab, et mõlemal juhul oli tegu ennekõike taktilise sammuga, et õõnestada keskvõimu ning haarata ise võim. Bolševikel läks korda kukutada Ajutine Valitsus ning seejärel taastada – pärast verist kodusõda – kontroll enamuse endise keisririigi üle. Jeltsinil õnnestus, osaliselt tänu koalitsioonile liiduvabariikide demokraatidega, rakedada Venemaa võitlusele oma peamine rivaali Gorbatšovi vastu. Võitluse hinnaks oli impeeriumi kokkuvarisemine, millest Jeltsin paistis kokkuvõttes vähem hoolivat, kui bolševikud.

Eesti-Vene suhted said alguse pärast Vene Föderatsiooni suveräänsusdeklaratsiooni 12. juunil 1990. See toimus samal ajal, kui Eesti püüdis Nõukogude Liidu keskvõimuga alustada kõnelusi Eesti annekteeritud staatuse ning ülemineku üle iseseisvusele, kuid Gorbatšov nõudis esmalt kolme Balti riigi iseseisvusotsuste tühistamist. Pidevalt laveeriv Nõukogude Liidu president võttis nõudmise peagi küll tagasi, kuid seadis läbirääkimiste tingimuseks lähtumise Nõukogude Liidu konstitutsioonist ning Balti riikide osalemise uue liidulepingu väljatöötamises. Sellega sai Eesti nõustuda vaid riikliku järjepidevuse põhimõttest loobumise hinnaga. Põhimõttelised erimeelsused tulid ilmsiks kohe pärast Nõukogude Liidu-Eesti kõneluste algust 1990. aasta augustis. Nagu Graf märgib, küsis nii mõnigi “Moskva asjamees”: “Kui te olete iseseisvad, nagu te olete end kuulutanud – rahvusvahelisele õigusele viidates pealegi –, miks te siis Moskvas tolgendate?” Tõepoolest, ebaseaduslikult annekteeritud Eestil polnud Moskvasse tegelekult asja. Rangelt võttes piisas iseseisvuse ühepoolsest taastamisest. Isegi Ameerika Ühendriikide välisminister James Baker kinnitas Balti riikidele, et nad ei pea Nõukogude Liidust välja astuma Moskva seatud reeglite järgi. Kuid paraku eeldas rahvusvaheline kogukond ikkagi, et Balti riigid räägiksid iseseisvuse teostamise osas läbi just Moskva.

Kuna Eesti läbirääkimised Kremliga jooksid ummikusse, töötas suhete areng Venemaaga siinseid positsioone kindlustada. Vene Föderatsiooni rahvasaadikute kongress oli 23. juunil 1990 avaldanud seisukoha, et liiduvabariikide suhted võiksid tulevikus rajaneda pigem liiduvabariikide-vaheliste lepingute süsteemile, mitte Gorbatšovi algatatud uuele liidulepingule. Siit lähtus ka Jeltsini soov seada Vene suhted Eestiga kiiresti kindlale alusele. Grafi sõnul oli just 1990. aasta kevadel-suvel tunda “Venemaa demokraatia jõulist tõusulainet”, mille laineharjal vormistati Eesti iseseisvuse kindlustanud põhjapanevad lepped. Veidi kummaline on aga Grafi arvamus, et

²¹ Vt nt Hent Kalmo, “Enesemääramise saatustlik tund”, *Iseseisvusmanifest: artikleid, dokumente, mälestusi*, toim. Tõnu Tannberg ja Ago Pajur (Tartu: Rahvusarhiiv, 2014), 163–234.

1991. aasta jaanuaris allkirjastatud Eesti-Vene suhete aluste leping polnud rahvusvaheline leping, kuna reguleeris föderatsiooni-siseseid suhteid. Graf peab Venemaa ja Eesti õiguslikku seisundit võrdseks, millega võtab vaikimisi omaks seisukoha, et Eesti ei olnud mitte annekteeritud riik, vaid koos Venemaaga üks Nõukogude liiduvabariikidest.

Oma äärmiselt põhjaliku teose viimastel lehekülgedel jõuab Graf suhete korraldamiseni Venemaaga pärast Nõukogude Liidu ametlikku laialisaatmist 1991. aasta detsembris. Kuigi Jeltsin toetas kõhklemata Eesti iseseisvumist, olid Grafi sõnul Vene demokraadid siiski “kibestunud ja solvunud”. Toetudes osaliselt tollasele Eesti läbirääkimiste delegatsiooni vastutavale sekretärile Ago Tiimanile, märgib Graf, et noored Vene liberaalid Jegor Gaidar, Andrei Kozõrev, Gennadi Burbulis, Mihhail Poltoranin, Sergei Šahrai jt olid pettunud, kui Eesti neile selja pööras, piiri lukku pani ning Venemaast eemaldus. Nad olid lootnud Eesti abile Venemaa reformimisel. Graf võtab omaks ka Rein Müllersoni ja Enn Liimetsa arvamuse, et Vene-Eesti suhete aluste leping kohustas Eestit kodakondsuse n-ö null-varianndiks, millest keeldumine põhjustas paratamatult erimeelsusi Venemaaga. Seega peab ta loomulikuks, kui Eesti-Vene suhete pingestumise märgina võttis Vene ülemnõukogu 1992. aasta suvel vastu resolutsiooni, milles süüdistas Eestit inimõiguste ja Eesti-Vene suhete aluste lepingu rikkumises.

Kuid nagu märgitud, võib neid protsesse hinnata ka vaatenurgast, et Eesti ootused Venemaa demokraatia elujõulisuse osas olid ülehinnatud ning Eesti diplomaatia oma algusaastatel isegi liiga idealistlik.²² Mati Graf märgib ka ise Boris Jeltsinit iseloomustades, et Vene liider oli demokraat vaevalt 50 protsendi ulatuses. Ülejäänu hõivas võimuiha. Pärast Jeltsini riigipööret 1993. aastal, ning ka Venemaa välispoliitika agressiivsemaks muutudes (lähivälismaa doktriin), jäi ka Eestile järjest vähem võimalusi süveneva Ida-Lääne vastuolu silumiseks. Vene neoimperialism sundis Eestit tegema valiku SRÜ ja Lääne julgeolekustruktuuride vahel.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Eesti vabanemine Nõukogude Liidust ning suhete algus Venemaaga ei ole kaugeltki veel läbi uuritud valdkond. Uurijad pole veel ära kasutanud arhiivides leiduvat potentsiaali.²³ Vähe on uuritud eri “koolkondade” vahelist võitlust Eesti välispoliitika kujundamisel, mis ei väljendunud mitte ainult poliitilisel tasandil, vaid kandus ka kujuneva välisministeeriumi seinte vahele.²⁴ Võib oletada, et otsus Eesti

²² Värk, *Positiivse hõlvamise poliitika*, 30

²³ Kristina Kallas, *Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni riikidevahelised läbirääkimised aastatel 1990–1994*, peaseminaritöö (Tartu Ülikool, 2000).

²⁴ Pingetest annab aimu välisministeeriumi mälestuste kogumik Eek-Pajuste, *Teine tulemine II*.

ühemõttelisest pöördumisest Läände ei tulnud nii lihtsalt, kui seda tagantjärele kirjeldatakse. Eesti iseseisva välispoliitika kujunemine, lahtirakendamine Nõukogude Liidust ning suhete algus Venemaaga on jätkuvalt huvitav materjal neile, kes püüavad mõista külma sõja-järgset maailmakorda.

ABSTRACT: New research on the end of the Cold War and the collapse of the Soviet Union

This article reviews three new books on the history of the Cold War and the dissolution of the Soviet Union, focusing in particular on the authors' views on the end of the Cold War, the dissolution of the Soviet Union and early Estonia-Russia relations.

“Cold War: an international history” by Carole K. Fink is a useful textbook for university students and teachers. Its main objective is not to offer new perspectives on the history of the Cold War, but rather to summarize the main ongoing debates and to write a concise and readable narrative. The strength of Fink’s text lies in its chronological scope: it starts in 1917, seeing the Bolshevik revolution as the trigger for the Cold War, and finishes with the September 2001 attacks on the Twin Towers, which she considers the mark of the end of the post-Cold War era. “The last empire: the final days of the Soviet Union” by Serhii Plokhy is, in scope and intent, a very different book. This is a detailed autopsy of the last months of the Soviet Union’s struggle for its life, covering the period from July to December 1991. Plokhy’s main argument is that the demise of the Soviet empire was not an inevitable outcome of the end of the Cold War, most importantly because of the consistent and strong support of the Bush administration for Gorbachev’s program to save the Soviet state. This support was maintained until the Ukrainian referendum for independence in November 1991. The fate of the Soviet Union, according to Plokhy, was thus decided primarily by Ukraine.

Mati Graf’s book “Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991” seems to support the view that the Soviet Union had a chance to survive the August Coup, even after the declarations of independence by the three Baltic states. But the Baltic states were an exception among the Soviet republics, for they had the internationally recognized status of being

illegally occupied and annexed by the Soviet Union. It is not entirely clear, however, whether Graf actually accepts this point of view, because he contends that the legal position of Estonia, Latvia and Lithuania was similar to that of the Russian SFSR. Graf's strength lies in the detailed documentation of Estonia's process of secession from the Soviet Union. It is not often realized that Estonia, Latvia and Lithuania managed not only to declare the restoration of their independence, but also to secede from the Soviet Union according to Soviet laws.

The article concludes by discussing Estonia's early relations with the new, democratic Russia led by Boris Yeltsin. It is still a matter of debate whether there were "missed chances" in Estonian-Russian relations in the early 1990s. Graf supports the view that Estonia made several mistakes that alienated those forces in Russia that were most sympathetic toward Estonia. This is contested by other scholars. Be that as it may, more thorough research on Estonian-Russian relations, in the context of Russian engagement with the West in the 1990s, would be rewarding for anyone wanting to understand East-West relationships in the post-Cold War era.

KAAREL PIIRIMÄE (b. 1979) is Professor of Military History at the Estonian National Defence College and Research Fellow at the University of Tartu.*

* Correspondence: Estonian National Defence College, Riia 12, 51013 Tartu, Estonia.
E-mail: kaarelpiirimae@gmail.com